

Брус М.П.,
кандидат філологічних наук,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

СЛОВОТВІР ФЕМІНІТИВІВ У ПРАЦЯХ О. Н. СИНЯВСЬКОГО

Ключові слова: нормалізування, словотвір, фемінитиви.

З поверненням української лінгвістиці імені і мовознавчої спадщини О.Н.Синявського важливою сьогодні є оцінка здобутків професора в галузі словотвору української мови. Тому метою статті стало представити вченого О.Синявського як нормалізатора української мови, її словотвірних особливостей і зокрема фемінитивного словотвору. Показати О.Синявського в контексті лінгвістичної науки, вплив його творчості на подальший розвиток української дериватології.

Історія вивчення фемінитивів – загальних найменувань осіб жіночої статі – української мови бере початок майже в середині другого тисячоліття нашої ери – з появою і поширенням в Україні перших наукових праць (переважно граматичних і лексикографічних). Початком її стали відповідно й описи граматичних та лексичних особливостей фемінитивів [див. 4, 19-20; 1, 31-56; 8, \tilde{k} - \tilde{l} - \tilde{e} зв.]. Почасти в них відображалися й деякі словотвірні ознаки фемінитивів [див. 4, 19-20; 9, Г-Гзв.; 5, 46-40(2)]. У більш охопленому вигляді словотворення фемінитивів подавали граматичні праці ХІХ-початку ХХ століть – періоду розвитку нової і сучасної української літературної мови – з розглядом його в різних частинах граматики [див. 4, 20; 7, 43, 48, 51; 28, 41-57, 92-94; 24, 105-126, 133-134] або представленням навіть у межах словотвору як окремого розділу [див. 4, 20; 6, 26-60; 26]. Побіжний чи спеціальний аналіз словотвору фемінитивів засвідчив уже тоді становлення словотвірної підсистеми фемінитивів української мови, формування її норм, термінологічної бази. Але яскравого вираження вона набула у період нормалізування української літературної мови, що припав в основному на початок ХХ століття і пов'язаний з такими видатними постатями української лінгвістичної науки, як Б.Грінченко, О.Синявський, К.Кримський, Є.Тимченко, О.Курило, Г.Голоскевич, М.Гладкий, М.Грунський, В.Ганцов та іншими.

Здобутки словотвору української мови і зокрема фемінитивного були великою мірою примножені плідною працею одного з провідних учених початку ХХ століття Олекси Наумовича Синявського. З історії української лінгвістики О.Синявський відомий як дослідник сучасної та історичної фонетики, граматики, діалектології, мови художніх творів, діяльності українських мовознавців, автор посібників з української мови для учнів та вчителів [див. 30, 551-552; 12, 431; 11, 18-25]. І саме його ім'я першим пов'язується з процесом нормалізування української літературної мови [див. 33, 12-16]. Як представник харківської лінгвістичної школи в поглядах на нормалізування української мови він був досить поміркованим, не вдавався до глибоких мовних експериментів, критично підходив до надбань і пропозицій київської етнографічної школи, піддавав переглядові її традиції в світлі подальшого розвитку української мови, тому спрямовував роботу вчених спочатку на вивчення

творчості провідних письменників минулого й сучасного періодів, а тоді безпосередньо приступав до практичної роботи над усталенням норм української літературної мови в окремих її ділянках [див. 19, 329; 33, 14-15]. Олекса Синявський виступав за єдність літературної мови на всій українській території, проти орієнтації літературних норм української мови на місцеві особливості [див. 11, 19]. У зв'язку з цим О.Синявського вважають третім після Т.Шевченка, Б.Грінченка видатним діячем, який своєю діяльністю визначив подальший розвиток української літературної мови – «вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу не тільки відчуття тенденцій розвитку, а й розуміння їх» [див. 33, 16].

Власною й основною працею О.Н.Синявського, що відобразила процес нормалізування української літературної мови, стала розвідка «Норми української літературної мови» (1931р., перевидана 1941р.) як «синтеза граматичних праць професора» [див. 23, 3]. До неї увійшли розділи *літери і звуки, звукозміни, словозміна, невідмінювані слова, наголос, ортоепія і правопис, синтакса, розділові знаки* і як окрема частина – *словотвір*. В останній, що й становить предмет нашого дослідження, порушено ряд питань, які намагався розв'язати О.Синявський і які набули актуальності в майбутніх дериватологічних студіях.

Поділ слів на спільні за значенням (результати словозміни) і на відмінні за значенням (результати словотворення), ймовірно, в першу чергу спонукало професора О.Синявського звернутися до проблем словотвору і розглянути його не в складі граматики чи іншої дисципліни, а окремим розділом мови. Отже, про словотвір як самостійну, окрему галузь лінгвістики можна говорити не з середини ХХ століття, за традицією, а від праць (до яких належить і вказана робота О.Синявського), що подають його віддільно від інших ділянок мовознавства й обґрунтовують основні питання словотвору.

З виявленням елементів, що словотвірно зближують мовні одиниці, О.Синявський акцентував увагу на суфіксах і префіксах (наростках і приростках – в автора книги) як основних словотворчих засобах української мови, розглянув їх за частинами мови (в основному за іменниками, прикметниками, дієсловами), вказав на їх продуктивність, частотність, стилістичні особливості. І в описі цих словотворчих засобів завжди послуговувався термінами *наростки* (суфікси) і *приростки* (префікси), *наросткування* і *приросткування*, що зближувало його з ученими, які також використовували названі терміни (С.Смаль-Стоцьким, В.Сімовичем та іншими) [див. 23, 112-146; 6, 26-60; 24, 105-119].

Словотворчі елементи (наростки і приростки) розглянуті О.Синявським не як формальні показники дериваційного процесу, а як семантично наповнені одиниці, що формують нову семантику в похідному слові. Наприклад, суфік *-ин-а* бере участь у творенні іменників зі значенням одиничності, окремішності (*зернина, рибина* тощо). Водночас наростків і приростків небагато в українській мові, але з їх допомогою в ній витворено тисячі нових слів, подібно до формування безлічі акордів з обмеженої кількості звуків. І значення їх не тільки в тому, що вони вводять до лексики нові за семантикою слова, а й в тому, що надають словам нових стилістичних відтінків [див. 23, 112-114].

Крім наросткування і приросткування, професор О.Синявський виділяє ще способи складання та запозичення слів, у зв'язку з цим відзначаючи, що наростки і приростки є найважливішими словотворчими засобами, але не єдиними, нові слова можуть утворюватися і шляхом складання окремих слів, коренів та запозичуватися з інших мов [див. 23, 113]. Процеси словоскладання й основокладання відображає невелика частина слів, але кількість їх поступово зростає, найбільшою мірою серед іменників та прикметників [23, 147]. А запозичення властиве багатьом іншомовним словам, які давним-давно засвоєні українською мовою і на сучасному етапі, особливо з російської мови, внаслідок тісних політичних, економічних і культурних зв'язків, та з нових європейських мов [23, 147].

Розуміння проблем словотвору і прагнення їх розв'язати поширені в О.Синявського і на фемінітиви української мови. Назви осіб жіночої статі уведені професором до складу іменників (при розгляді субстантивних наростків) та приєднані до всіх слів загалом (під час аналізу способів приросткування, складання і запозичення). Проте ніяких труднощів не викликає й окремішній розгляд фемінітивів, проаналізованих О.Синявським.

З огляду на кількість охарактеризованих професором О.Синявським фемінітивів із наростками, приростками, складних та запозичених найменувань [див. 23, 143-153] і в порівнянні із сучасною добою (кінець ХХ-початок ХХІ століть) слід відзначити, що найбільш продуктивним в українській мові був і залишився суфіксальний спосіб деривації іменників зі значенням особи жіночої статі, інші способи як були непродуктивними, так і не розвинули свою продуктивність щодо фемінітивів [див., 32, 23-43; 31, 6-12; 3, 133-138]. Оскільки професор розглянув словотворчі засоби (способів наросткування і приросткування) в алфавітному порядку, словотворчі основи в способах складання за частиномовною послідовністю й іншомовні слова за часом проникнення в українську мову, то й фемінітиви не отримали чіткого впорядкування за словотвірною будовою і семантикою.

У межах способу наросткування О.Синявський виділив багато специфічних фемінітивних суфіксів і навіть приклади слів з такими формантами. Серед них найбільш поширеним є суфікс *-ка* (наростки автор подавав разом із закінченнями, бо так, на його думку, зручніше шукати форманти [23, 114]), який утворює стилістично нейтральні і здрібніло-пестливі назви жінок (*акторка, азіятка, арабка, лікарка, співачка, швачка, пустунка, багатирка, вередійка, наймичка, молодичка*) [див. 23, 124], що простежується впродовж усього сучасного періоду [див. 32, 25-33, 47-49; 3, 133-134]. До менш продуктивних слід віднести суфікс *-иця* зі стилістично нейтральним значенням та емоційно забарвленим відтінком (*черниця, грішниця, молодиця, гордівниця, сестриця, вдовиця*), наросток *-иня* з такою ж семантикою, як і попередній (*княгиня, господиня, бойкиня, грекиня, туркиня, німкиня*), форманти *-иха, -івна, -уха* з розмовним відтінком (*Ковалиха, Василюха, Солов'їха, шевцівна, бондарівна, Гливенківна* (перелік фемінітивів охопив і розглянуті автором власні назви), *моргуха, брехуха, реготуха, хитруха, пустуха, свекруха*) [див. 23, 121-123, 128]. Ці суфікси суттєво не змінювали своєї продуктивності в період розвитку сучасної української мови [див. 32, 33-40, 50-69; 3, 134-136].

Деяку більшу кількість у праці О.Синявського становлять малопродуктивні фемінітивні суфікси, які переважно надають словам емоційного забарвлення. Так,

рідковживані наростки *-аля, -аха, -анка, -уня, -уля* привносять у значення слів розмовний відтінок (*шваля, праля, пряха, шваха, бранка, жаданка, коханка, красуня, кривуля*), форманти *-ася, -уся, -ися, -уня* – відтінок пестливості і здрібності (*Настася, матуся, Марися, мамуня*), морфеми *-аха, -ина, -уля* – відтінок згрубілості, зневажливості, іронії (*діваха, вчителіна, дівуля, товстуля, гладуля, сивуля, бридуля*) [див. 23, 116-117, 121, 125-128]. Названі суфікси збереглися з такою продуктивністю аж до сьогодні [див. 32, 37-43, 70-73; 3, 135-137]. До реєстру всіх іменникових суфіксів уведено чимало наростків, які можуть виражати значення фемінітивності, але невідомо, чи зафіксовані вони з такою семантикою, бо прикладів назв жінок до них не подано, напр.: *-еньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-* [див. 23, 118, 124], тоді як у сучасній українській мові вони загально фіксуються (*подруженька, чарівниченька, кралечка, щебетушечка, русалонька, сусідонька, блондиночка, господарочка*) [див. 25, VI, 758; XI, 271; IV, 322; XI, 577; VIII, 911; IX, 857; I, 202; II, 141]. Слід зауважити й те, що серед суфіксальних іменників у праці О.Синявського присутні відфемінітивні утворення, які ще не були об'єктом спеціального зацікавлення й окремого наукового дослідження в українській мові, напр.: *жінва, бабизна, материзна, братовизна, жінота* [див. 23, 118-119, 127].

Приросткуванню у праці О.Синявського не властиве таке розмаїття фемінітивних словотворчих засобів, як наросткуванню. Якщо суфіксальних фемінітивів подано досить багато, то до префіксальних віднесено лише слова *падчірка і піддівоча* [див. 23, 143, 144]. І хоч префіксальний спосіб творення фемінітивів є непродуктивним, все ж серед виділених приростків є деякі морфеми, що властиві фемінітивам української мови, напр., форманти *по-, пра-* [див. 23, 144-145] наявні в сучасних словах *посестра, прамати, праправнучка* та інших [див. 25, VII, 318; VII, 516; VII, 518]. Складання такою ж мірою властиве фемінітивам, як і приросткування, що засвідчує праця О.Синявського. До нього можна віднести лише слова *криворучка, верхоумка, дворучка* [див. 23, 148], хоч в сучасній українській мові фіксується дещо більше складних фемінітивів, напр.: *Богоматір, дітсестра, кінозірка, козир-дівка, паніматка, прима-балерина* [див. 25, I, 209; II, 301; IV, 165; IV, 212; VI, 46; VII, 664]. А серед запозичень у праці О.Синявського фемінітивів взагалі немає, тоді як сучасна українська мова володіє ними, напр.: *амазонка, гризетка, дама, лоретка, мадонна, міледі, одаліска, фрейліна* [див. 25, I, 37; II, 166, 209; IV, 548, 592, 736; V, 623; X, 643].

Процес нормалізування української мови та участь в ньому О.Н.Синявського відображають й менші за обсягом праці, що зосереджують результати діяльності професора, зокрема: «Порадник української мови» (1922р.), «Найголовніші правила української мови (за новим правописом)» (1929р., 2-ге вид. 1989р.), «Правопис» (1927р.), «Коротка історія «Українського правопису» (1931р.) та інші [див. 11, 18-25; 12, 432-452; 29, 100-106]. Однак жодна і з них не охоплює такою мірою словотвір української мови і фемінітивний також, як «Норми української літературної мови» О.Синявського [пор. 23; 22; 12, 432-486]. І роботи, що стали попередниками творчості О.Синявського, не розкривають в такій проблематиці і в такому обсязі словотворення української мови, як книга «Норми української літературної мови». Свідченням цього може стати порівняння досліджень зі словотвору української мови О.Синявського й О.Курило, Є.Тимченка, С.Смаль-Стоцького, Р.Смаль-

Стоцького й інших [див. 23; 17; 28; 6; 26]. Через це формування словотвору української мови як окремої лінгвістичної дисципліни можна віднести до початку ХХ століття й тісно пов'язувати з творчістю професора О.Н.Синявського, погляди якого щодо словотвору української мови втілилися в багатьох подальших загальних лінгвістичних студіях і спеціальних дериватологічних розвідках [див. 18, I, 343-427; 2, 104-406; 20, I, 13-70 і II, 5-47; 13; 14; 15; 10; 27]. Словотвір фемінітивів у висвітленні О.Синявським також знайшов багатьох прихильників, зокрема виділені професором способи деривації фемінітивів, класифікація словотворчих фемінітивних засобів набули поглиблення у працях І.І.Ковалика, Л.Л.Гумецької, І.І.Фекети, М.П.Брус, С.П.Семенюк [див. 16; 10, 88-89, 107, 111-114; 32; 3; 21]. Але мовознавча спадщина О.Н.Синявського стала відомою і доступною тільки недавно – в умовах самостійності й незалежності української держави, що дало можливість гідно й високо оцінити її та порівняти з іншими науковими здобутками в галузі лінгвістики.

Відновлення пам'яті про О.Н.Синявського і відкриття його спадщини здійснюється в різних формах. Насамперед це ознайомлення із власними творами ученого, вивчення й усвідомлення їх цінності для лінгвістичної науки. Важливим є і перегляд інших джерел в книгозбірнях України, що фіксують відомості з життя і творчості професора [див. 33, 8-30; 12, 431-486; 29, 100-106, 182-200; 30, 551-552]. З метою донесення до читачів творчості О.Синявського, популяризації її в науковому світі і збереження як історичної цінності мова йде про перевидання творів ученого і введення в навчальні курси з історії української мови та в наукові дослідження з історичної лінгвістики. На пошану О.Н.Синявського передбачаються видання ювілейних збірників наукових праць, проведення наукових і навчальних семінарів, засідань, конференцій, круглих столів.

Література

1. Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. – Львів, 1591 / Підгот. видання О.Горбача. – Мюнхен, 1988.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору. – Ужгород: Закарпатське обласне в-во, 1960. – 416 с.
3. Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть: словотвір і семантика: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 206с.+60с.
4. Брус М.П. Фемінітивний словотвір у працях І.І.Ковалика / Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Філологія. Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV-XVIII. – С. 19-23.
5. Граматика слов'янська І.Ужевича / Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970.
6. Граматика української (руської) мови. Уложили С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер. Четверте вид. – Львів, 1928. – 209с.
7. Грамматика Русского Языка составлена Яковомъ Головацкимъ. – Львов, 1849. – 224с.
8. Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новѡсъста(в)лен(н)а Л.З. – Вільна, 1596 // Лаврентій Зизаній. Граматика словенська / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1980.

9. Грамматіки славенскиа правилное сѣнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мнѣха Мелетїа Смотрискогѡ. – Св'є, 1619 // Мелетїй Смотрицький. Граматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1979.
10. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298с.
11. Жовтобрюх М.А. Визначний дослідник української мови (до 80-річчя з дня народження О.Н.Синявського) // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 12. – С. 18-25.
12. Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія / Упорядники: В.В.Німчук, Н.В.Пуряєва. – К.: Наукова думка, 2004. – 583 с.
13. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: В-во Львівського ун-ту, 1959. – Вип.1. – 78с.
14. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: В-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип.2. – 83с.
15. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 153с.
16. Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн.5. – С.3-34.
17. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – 2-е видання. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1942. – 200 с.
18. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Радянська школа, 1951. – Т.І. – 520с.
19. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392с.
20. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч.І. – 234с.; Ч.ІІ. – 192с.
21. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Дисерт. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 182 с.
22. Синявський О. Наголовніші правила української мови (за новим правописом). – 2-е видання. – Харків: Держ. вид-во України, 1989. – 62с.
23. Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363с.
24. Сімович В. Граматика української мови. 2-ге доп. вид.– Ляйпціг, 1921 / Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1986. – 584с.+14с.
25. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол. І.К.Білодід (голова), А.А.Бурячок, Л.Л.Гумецька, Ф.Т.Жилко та ін.: В 11т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.1-11.
26. Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір. – Варшава, 1929. – 200с.
27. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584с.
28. Тимченко Є. Українська граматика. – К.: Друкарня Т-ва Н.А.Гирич, 1907. – Ч.І. – 179с.
29. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / За редакцією Л.Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 400с.
30. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та інші. – К.: «Укр. енцикл.», 2000. – 752с.
31. Фекета И.И. Женские личные названия в украинском языке (образование и употребление): Автореф. дис. на соиск. учен. ст. канд. филол. наук. – К, 1969. – 22с.

32. Фекета І.І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Ужгород, 1968. – 369с.
33. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132с.

Ключевые слова: нормализация, словообразование, феминитивы.

С возвращением украинской лингвистике имя и творческого наследия О.Н.Синявского важным сегодня есть оценка достижений профессора в области словообразования украинского языка. Поэтому цель статьи – представить ученого О.Синявского как нормализатора украинского языка, словообразовательных особенностей и в частности феминитивного словообразования украинского языка. Показать О.Синявского в контексте лингвистической науки, влияние его творчества на дальнейшее развитие украинской дериватологии.

Key words: normalization, wordformation, feminitives.

Professor O.Syn'avskyj's linguistics inheritance in wordformation field is very important nowadays. That's why the aim of the article is to represent O. Syn'avskyj as a founder of the special fiminitive word peculiarities. The article shows O. Syn'avskyj's influence on both Ukrainian linguistics and farther development of Ukrainian derivations.

Див. : **Брус М. П.** Словоtvір фемінітивів у працях О. Н. Синявського / Марія Брус // Актуальні проблеми слов'янської філології. Лінгвістика і літературознавство : Міжвузівський збірник наукових статей. – К. : “Освіта України”, 2008. – Вип. XV. – С. 63–68.